

שמחה עמנואל

קולמוסין רבים נשתברו בנסיונות לתקן את שיבושיהם של הסופרים ואת שגיאותיהם של מעתיקים, אך עדיין חסרים אנו כללים ושיטות לתיקון השיבושים. אחד היה שאול ליברמן, שהקדיש חיבור מיוחד 'על הדרכים והאמצעים שבהם נשתמש כדי לתקן את השיבושים... להבליט שאין לתקן את השיבושים מסברא גרידא... אלא על פי כללים וחוקים ידועים',¹ אך לחיבורו זה לא נמצאו ממשיכים. נעמוד כאן על גורם נדיר לטעויות מעתיקים, שטרם נדון כראוי — והוא הקלף, וליתר דיוק, הקרעים שבקלף.

בשעת עיבוד הקלף ומתיחתו נוצרו לעתים חורים בקלף, חורים שקוטרם הגיע עד למספר ס"מ. הסופרים, שחסו על הקלף היקר, השתמשו גם בקלפים פגומים אלו וכתבו סביבות הקרע.² לעתים המשיכו הסופרים את כתיבתם הרגילה, וכתבו לסירוגין מימין לקרע ומשמאלו; אך לעתים חילקו הסופרים את כתיבתם לשני טורים, וכתבו תחילה מספר שורות מימין לקרע, ולאחר מכן — מספר שורות משמאלו. כשבא סופר אחר להעתיק מטופס שכזה, לא ידע האם הטקסט שסביבות הקרע נכתב בשני טורים, ועליו להעתיק תחילה את כל השורות שממין לקרע, ורק לאחר מכן את השורות שמשמאלו; או שמא טקסט אחד רצוף לפניו, ועליו להעתיק לסירוגין, שורה מטור זה ושורה מטור זה. לרוב השכילו הסופרים לדעת היאך יש לקרוא בטופס שלפניהם, אך במקרים נדירים הם טעו בכך.

נציג להלן שבע טעויות סופרים שנגרמו בעטייה של כתיבה בשני טורים, וראשונות שבהן — שתיים שעמד עליהן הרב נפתלי הירץ הלוי, במאמרו שהתפרסמו לאחר מותו, בכתב-העת 'הירושלמי' 'הדביר', בשנים תר"פ-תרפ"א.

מקור

1. פירוש רבנו חננאל למסכת שבת, פג ע"א

בפירושו של רבנו חננאל לדף זה מצוי קטע סתום, והעיר עליו הרב שלמה הכהן מוילנא, שהתקן את פירוש הר"ח לדפוס וילנא בפעם הראשונה,³ שנשתבשו ונתחלפו השורות אחת בחבירתה משגגת המעתיק. הרב

* תודתי נתונה לעובדי המכון לתצלומי כתבי-יד והמחלקה לכתבי-יד, בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שכירושלים, שאפשרו לי לבדוק את כתבי-היד שנזכרו במאמר.

¹ ש' ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, פתיחה.

² ראה, לדוגמה, במהדורות הפקסמיליות הבאות: אוסף כתבי היד של התלמוד הבבלי בספריית הוטיקן ברומא, ירושלים תשל"ב, I, דף 193א-ב (בספירת הדפים השנייה); תלמוד ירושלמי, כתב יד וטיקן, ירושלים תשל"א, עמ' 134-135; תלמוד בבלי, כתב יד פירנצה, ספרייה לאומית II I 7-9, ירושלים תשל"ב, חלק א, דף 183א-ב; מדרש ויקרא רבה, ספרי במדבר ודברים, כתב יד וטיקן Vat. ebr. 32, ירושלים תשל"ב, עמ' 109-110.

³ בהערותו שנדפסה בסוף המסכת (אחרי פירוש יפה עינים). הקטע משובש כבר בכתב יד וטיקן 128, דף 32א, שממנו נדפס הפירוש במהדורת וילנא של התלמוד, אך בדפוס נוספו עליו עוד שיבושים רבים.

תרכיז נח (חשמ"ט)

נ"ה הלוי⁴ השכיל לשער, שהטקסט בטופס שעמד לפני המעתיק היה כתוב בשני טורים; המעתיק חשב בטעות שלפניו טקסט רצוף, והעתיק לסירוגין שורה מהטור הימני ושורה מהטור השמאלי, בשעה שהיה עליו להעתיק תחילה את הטור הימני כולו, ורק לאחר מכן את הטור השמאלי. ב"מ לוין מצא קטע גניזה של פירוש ר"ח לדרף זה, וקטע זה אימת את השערתו של רנ"ה הלוי.⁵

2. פירוש רבנו חננאל למסכת שבת, פד ע"ב

בפירוש האמור מצוי קטע משובש נוסף, בסמוך לקטע הראשון שנידון. וזה לשונו:⁶

¹²³⁴⁵⁶⁷אוצר החכמה

השתא כיון דמפץ לאו כלי עץ הוא ולא בגד ולא עור ולא שק ולא מעשה עזים ובזב קא דרשינ' ליה טמאה דלית ליה טהרה במקוה וקא מטמא מדרס קא מותב מיניה ר' אלעא למאן דאע"ג דליתיה מהני מידאני עשוי דא' דבר שאין לו טהרה במקוה אין מיטמא מדרס א' לו ר' חנינ' הואיל למשכב הוא ובמחצלת של קנים ויש במינו פיר' כגון שטומאתו מתוך שהוא משכב ויש במין מפצות חשיבו לית ליה טהרה במקוה דברים שהן ממיני בגד או עור או שק שיש להן טהרה במקו' דהא ליכא טהרה במקוה אלא עליהן הוא אר' כל המשכב אשר ישכב עליו אבל כלי חרש לדברים הללו וטהרתו במעוט אין במינו דבר שיש לו טהרה במקוה ועליהן הוא אומ' שיעורו כדתנן מפץ ששה במשכבו מקיש משכבו לו ולא היו הדברים ברורים על ששה ותניא בתוספתא לר' אלעא משום הכי קא' ליה לר' חנינ' רחמנ' ניצלן מן מפץ שבלה כל זמן שמניחין האי דעתא עד דפריש ליה טע' דתרין קראי כתיבי אותו על הכסא האשה היושבת רבה א' מדרס כלי חרס דטהורה מהכא...

אף כאן שיער רנ"ה הלוי, ולאותה סברה כיוון — לאחר מספר שנים — גם ר' שאול ליברמן,⁷ שבשולי הטופס של פירוש ר"ח ובצמוד לו נכתבה הגהה, והמעתיק טעה והעתיק לסירוגין שורה מן הטקסט ושורה מן הגיליון.⁸ זו היתה צורתו של הטופס:

¹²³⁴⁵⁶⁷אוצר החכמה

<טור ימני>

- <1> השתא כיון דמפץ לאו כלי עץ הוא ולא בגד ולא עור ולא שק ולא מעשה עזים
- <2> דלית ליה טהרה במקוה וקא מטמא מדרס קא מותב מיניה ר' אלעא למאן
- <3> דא' דבר שאין לו טהרה במקוה אין מיטמא מדרס א' לו ר' חנינ' הואיל
- <4> ויש במינו פיר' כגון שטומאתו מתוך שהוא משכב ויש במין מפצות
- <5> דברים שהן ממיני בגד או עור או שק שיש להן טהרה במקו'
- <6> עליהן הוא אר' כל המשכב אשר ישכב עליו אבל כלי חרש

⁴ ר' נפתלי הירץ הלוי, 'תגלית מעניינת בפ"י ר"ח', הדביר [שנה ב], קובץ ד-ו (תר"פ), עמ' א-ב.

⁵ ב"מ לוין, גזוי קדם א (תרפ"ב), עמ' 46-48.

⁶ ההעתיקה על-פי כ"י וטיקן, דף 33א.

⁷ ר' נפתלי הירץ הלוי, 'תגלית מעניינת בפ"י ר"ח', הדביר, שנה ג, קובץ ז-ט (תרפ"א), עמ' כב-כג; ש' ליברמן, תשלום תוספתא, ירושלים תפרי"ח, עמ' 14. ליברמן הכיר רק את מאמרו הראשון של הלוי, ולא ידע שהוא הקדימו גם בתיקון זה.

⁸ לדברי רנ"ה הלוי, מקומה של ההגהה אחר המלים 'דלית ליה טהרה במקוה' שבשורה השנייה. ליברמן לא הסביר היכן מקום קישורם של שני הטורים, ודומה שלא במקרה נמנע מלעשות כן. ליברמן אף השמיט את שתי המלים האחרונות 'האשה היושבת', שאינן מתקשרות לא לטור הראשון ולא לשני.

- <7> אין במינו דבר שיש לו טהרה במקוה ועליהן הוא אומ'
 <8> במשכבו מקיש משכבו לו ולא היו הדברים ברורים
 <9> לר' אלעא משום הכי קא' ליה לר' חנינ' רחמנ' ניצלן מן
 <10> האי דעתא עד דפריש ליה טע' דתורין קראי כתיבי
 <11> רבה א' מדרס כלי חרס דטהורה מהכא...

טור שמאלי

- <1> ובזב קא דרשני' ליה טמאה
 <2> דאע"ג דליתיה מהני מידאני עשוי
 <3> למשכב הוא ובמחצלת של קנים
 <4> חשיבו לית ליה טהרה במקוה
 <5> דהא ליכא טהרה במקוה אלא
 <6> לדברים הללו וטהרתו במעוט
 <7> שיעורו כדתנן מפץ ששה
 <8> על ששה ותניא בתוספתא
 <9> מפץ שבלה כל זמן שמניחין
 <10> אותו על הכסא האשה היושבת

3. ספר הישר לרבנו תם⁹

בעו רבנן קמיה מר חנינאי גאון נכרי נהי דלא הוי שליח לקבל או להוליך וניתביה ואמרו לזה רבנן לא ונתן בידה או ביד שליחה ישראל אבל גוי כלל וכלל לא לעדי מסירה לכתחילה לא מנסבין לה דנכרי לאו בר ברית הוא ואי אינסביא לא לשיטתו של ר' אליעזר דקאמר עדי מסירה ומהו למיכריה גט בחד מנא ואומר לגוי אמטי האי מנא לישראל פלוני ורבנן דהשתא אמרי אע"ג דאייתי גוי לגיטה אי יהבינן לישראל וההוא ישראל יהביה מפקינן ליה משום ר' שמעון דתנן ר' שמעון אומ' כולן כשירין ואמר ר' זירא ירד ר' שמעון עדי כרתי וק"ל הלכה כר' אליעזר.

המהדיר, ש"ש שלזינגר, ציין ש'נוסח הדיבור משובש ולקוי עד שאין בידי לא לתקנו ולא לפרשו'. מקור השיבוש נעוץ בכך, שבטופס שעמד לפני המעתיק נכתב הסימן לסירוגין משני עבריו של הקרע. טעותו של המעתיק כאן הפוכה מזו שבדוגמה הראשונה: המעתיק סבר שהטקסט שלפניו כתוב בשני טורים, והעתיק תחילה את השורות מימין לקרע, ולאחריהן – את השורות שמשמאלו. למעשה היה עליו לקרוא את הטקסט לסירוגין, שורה מהטור הימני ושורה מהשמאלי, וכן הלאה. וזו היתה צורתו של הטופס שעמד לפני הסופר:¹⁰

⁹ ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד, סימן תשנו. השמטנו בהעתקתנו מספר מלים בסוף הסימן שהוסיף המהדיר מדעתו (ולא סגן בסוגרים מרובעים!). מלים אלו אינן מופיעות לא בדפוס הראשון של ספר הישר (וינה תקע"א, דף ס ע"ג, סוף סימן תקמז) ולא בכתב-היד שממנו נדפס הספר (כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^ו370, דף קנג ע"ב – קנד ע"א. בכתב-היד השני של ספר הישר, אוקספורד 2355, חסר סופו של הספר ובתוכו גם סימן זה, ראה הקדמת שלזינגר).
¹⁰ נותרו בטקסט טעויות העתקה קלות, השווה: אוצר הגאונים, גיטין, עמ' 42–43; הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, חלק ב, ירושלים תש"מ, עמ' 165.

<טור ימני>

- <1> בעו רבנן קמיה מר חנינאי גאון נכרי נהי דלא הוי שליח לקבל או להוליך
 <2> וניתביה ואמרו לזה רבנן לא ונתן בידה או ביד שליחה ישראל אבל גוי כלל וכלל לא
 <3> לעדי מסירה לכתחילה לא מנסבין לה דנכרי לאו בר ברית הוא ואי אינסביא לא
 <4> לשיטתו של ר' אליעזר דקאמר עדי מסירה

אוצר החכמה
 1234567
 אוצר החכמה

<טור שמאלי>

- <1> ומהו למיכרכיה גט בחד מנא ואומר לגוי אמטי האי מנא לישראל פלוני
 <2> ורבנן דהשתא אמרי אע"ג דאייתי גוי לגיטה אי יהבינן לישראל וההוא ישראל יהביה
 <3> מפקינן ליה משום ר' שמעון דתנן ר' שמעון אומ' כולן כשירין ואמר ר' זירא ירד ר' שמעון
 <4> (עדי) כרתי וק"ל הלכה כר' אליעזר

4. תשובת רש"י בשבלי הלקט

ר' צדקיה הרופא מעתיק בספרו שבלי הלקט תשובה של רש"י, מתוך סידור רש"י. נוסחתו של שבלי הלקט זהה לזו שבסידור רש"י, מלבד חילופי גרסה רגילים; אך משפטים אחדים נשתבשו בספר שבלי הלקט, ונציג כאן את שני הנוסחים זה מול זה.¹¹

סידור רש"י, עמ' 80

שבלי הלקט, סימן רצ

ועתה שמעתי שהנהיג רבינו	ועתה שמעתי שהנהיג רבינו יצחק
הלוי להזכיר את מוסף ראש חדש	הלוי להזכיר את מוסף ראש חדש
במקראותיו ורואה אני את דבריו	במקראותיו ורואה אני את דבריו
ולא כחולק עליו ולא מלאו ליבו	ולא כחולק על רבינו יעקב שלא
לעטרה הראויה לו לחדש דבר בדורו	הנהיג כן כי ידעתי מידתו בחר לו
מה שרבינו יעקב זצ"ל לא הנהיג	בגדולה מכולם והנהיג עצמו
ואם רבינו הלוי שם דברים על	כאסקופה הנדרסת ושם עצמו שירי
ליבו ופיזור בשעת המכנסין כי	שיריים ולא מלאו לבו לעטרת
ידעתי מידתו מידת המכנסין אומר	הראויה לו לחדש דבר בדורו ואם
אני מקום הניחו לו אבותיו להתגדר	רבינו יצחק הלוי שם דברים על
בו והנהיג עצמו כאסקופה הנדרסת	לבו ופיזור בשעת המכנסין אומר
ושם עצמו שירי שיריים ועל שניהם	אני מקום הניחו לו אבותיו
אני קורא ועמך כולם צדיקים	להתגדר בו ועל שניהם אני קורא
	ועמך כלם צדיקים

¹¹ שבלי הלקט השלם, מהדורת ש' בובר, ווילנא תרמ"ז, סימן רצ; הנוסח מובא כאן מתוך כ"י ששן 539 (עמ' 644), שנכתב בשנת ה'כ, ראה עליו במבואו של ש"ק מירסקי לספר שבלי הלקט השלם, ניו יורק תשכ"ו. עמ' 4 (על-פי רישומי המכון לתצלומי כתבי-יד, מצוי היום כתב-היד בספרייה הבריטית בלונדון, וסימונו שם: Or. 13705). ר' צדקיה מצטט קטע זה מתוך 'מנהגות הגאונים', כינוי המשמש אצלו גם לספר הפרדס (ראה: כתבי ר' אברהם אפשטיין, ירושלים תש"י, א, עמ' רעח); אך כאן כוונתו של ר' צדקיה לסדור רש"י (מהדורת ש' בובר ור' פריימאן, ברלין תרע"ב, סימן קעד), או לאחירותאומו, מחזור ויטרי (מהדורת ש' הורוויץ).

הנוסח הנכון הוא זה שבסידור רש"י, והוא נמצא גם בספר אור זרוע, שאינו מועתק מסידור רש"י.¹² השיבוש בשבלי הלקט נגרם גם הוא בעטיו של הטופס שעמד לפני הסופר, שבו נכתב הטקסט בשני טורים. וזו היתה צורתו של הטופס:

<טור ימני>

<1> ורואה אני את דבריו ולא כחולק על

<2> רבינו יעקב זצ"ל שלא הנהיג כן

<3> כי ידעתי מידתו בחר לו בגדולה מכולם

<4> והנהיג עצמו כאסקופה הנדרסת ושם עצמו שירי שיירים

<טור שמאלי>

<1> ולא מלאו לבו לעטרת הראויה לו לחדש דבר בדורו

<2> ואם רבינו יצחק הלוי שם דברים על לבו ופיזר בשעת המכנסין

<3> אומר אני מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו

<4> ועל שניהם אני קורא ועמך כלם צדיקים

טעותו של המעתיק כאן זהה לזו שבדוגמה הראשונה. במקרה זה היה על הסופר להעתיק תחילה את הטור הימני כולו, ורק לאחר מכן את הטור השמאלי; ואילו הוא טעה והעתיק לסירוגין, שורה מהטור הימני ושורה מהטור השמאלי.

השיבוש אינו מעשה ידיו של סופר מאוחר, שכן הוא מופיע כבר בכתב־יד של שבלי הלקט שנעתק עוד בחייו של המחבר.¹³ אפשר שבטופס הראשון של שבלי הלקט, זה שכתב ר' צדקיה עצמו, נכתב הטקסט בשני טורים, והמעתיק הראשון — שממנו השתלשלו כל כתבי־היד שבידינו — טעה בקריאתו. עם זאת, מתקבל יותר על הדעת, שהשיבוש קודם לזמנו של ספר שבלי הלקט, והוא אירע כבר בטופס של סידור רש"י שהגיע לידינו של ר' צדקיה. ניתן לראות בספר שבלי הלקט שר' צדקיה התקשה בנוסח שלפניו, וניכרים נסיונותיו להגיה ולהקציע את ה'תפרים' שבין המשפטים המקוטעים. כך, למשל, כתוב היה בטופס המשובש שהיה לפני ר' צדקיה 'ולא כחולק על ולא מלאו לבו, ור' צדקיה תיקן 'ולא כחולק עליו'; וכן: 'לחדש דבר בדורו רבינו יעקב זצ"ל שלא הנהיג כן' — ותיקן ר' צדקיה 'מה שרכינו יעקב'. מסתבר, שאין לתלות תיקונים שכאלו במעתיק של ספר שבלי הלקט, והם מעשי ידיו של ר' צדקיה עצמו, שהתגלגל לידו נוסח משובש והוא נאלץ להגיהו מתוך הסברה.

נירנברג תרפ"ג, עמ' 357–359). והשווה גם את הנוסח שבתשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו יורק תש"ג, סימן סה.

¹² אור זרוע, זיטאמיר תרכ"ב, חלק ב, סימן קמ, עמ' 75.

¹³ ראה לעיל, הערה 11. ר' צדקיה נפטר, כנראה, כעשרים שנה לאחר העתקת כתב יד ששון, ראה: י' תא-שמע, 'הרב ישעיה די טראני הזקן וקשריו עם ביוזנטיון וארץ־ישראל', שלם ד (תשמ"ד), עמ' 411. השיבוש נמצא בשלושה כתבי־יד נוספים של שבלי הלקט, שנעתקו כנראה במאה השלוש־עשרה, והם: כ"י ששון 607, עמ' 369; כ"י מוסקבה 184, דף 284א; כ"י ירושלים, מוסד הרב קוק 258, דף 116.

5. ספר מעשה הגאונים

בספר זה¹⁴ נדפס קטע משובש, חזו צורתו:

וששאלת' על טיפה חלב שנפלה על חתיכות בשר...
 ובברייתא קתני עד שיתן טעם ברוטב ונתערב בכל החתיכות
 דלית ¹²³⁴⁵⁶⁷ ¹²³⁴⁵⁶⁷ ברוטב מותר
 טעם דרתח נסחט
 וכיון מן החתיכה
 האיסור ונתערב בכל
 ונת החתיכות דלית
 בכולא בנותן טעם
 מותר דאפילו עצמה מותרת...

המהדיר ציין, שבין שני הטורים מצוי קרע בקלף, אך הוא לא ניסה לפרש את הכתוב לפניו. הנוסח הנדפס סתום ואינו מובן, בין אם נקרא את השורות לסירוגין, ובין אם נקרא תחילה את השורות שמימין לקרע, ולאחריהן — את השורות שמשמאלו.

במקרה זה, האָשם הוא במהדיר. יש לקרוא את הכתוב לסירוגין, שורה מימין לקרע ושורה משמאלו, אלא שבכתב־היד נוספה שורה אחת בראש הטור השמאלי, והשמטתה בידי המהדיר גרמה להזחת כל השורות. וזו צורת כתב־היד:¹⁵

וברייתא קתני עד שיתן (טעם ברוטב ונתערב בכל החתיכות
 דלית ¹²³⁴⁵⁶⁷ ¹²³⁴⁵⁶⁷ בכולהו בנותן)
 טעם ברוטב מותר
 וכיון דהרתיח נסחט
 האיסור מן החתיכה
 ונת ונתערב בכל
 החתיכות דלית
 בכולהו בנותן טעם
 מותר דאפילו עצמה מותרת...

6. ארחות חיים לרא"ש

בספר ארחות חיים לרא"ש, בכל עשרות מהדורותיו,¹⁶ נשתבש ונסתרס סדרם של רוב המשפטים,¹⁷ עקב כתיבת החיבור בשני טורים מקבילים. שני עמודים בטופס שממנו נדפס החיבור נכתבו, כנראה, כשבכל אחד

¹⁴ מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימאן, ברלין תר"ע, עמ' 7. מקבילה לקטע זה מצויה בספר שבלי הלקט, חלק שני, סימן כט, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, עמ' קד.
¹⁵ כ"י ירושלים, היכל שלמה ג41, דף 45א. המלים שבסוגרים השתרבו בטעות מלקמן, והן סומנו למחיקה כבר בידי הסופר. המלה 'ונת' שבטור הימני היא כמובן תחילתה של המלה 'ונתערב' שבטור השמאלי, כדרכם של סופרים.

¹⁶ החל בדפוס הראשון, פאנו רס"ד (עם ספר 'מוסר השכל' לרב האי גאון). תודתי למר יוסף עופר, על עזרתו בשחזור טעותם של המדפיסים בסעיף זה.

¹⁷ סעיפים מג–קלב. החיבור מתחלק למספר חטיבות ברורות, ועיסוקנו כאן בשתיים מהן: האחרונה

מהם שני טורים מקבילים. הטור הימני של העמוד הראשון הכיל את סעיפים מג-סז שבנוסח הדפוסים, והטור השמאלי — את סעיפים סח-פט; הטור הימני של העמוד השני הכיל את סעיפים צ-קיו, והשמאלי — את סעיפים קיח ואילך. בדפוס הראשון טעו והעתיקו את שני הטורים שבכל עמוד בזה אחר זה,¹⁸ בעוד שהיה עליהם להעתיק לסירוגין, שורה מהטור הימני ושורה מהשמאלי.¹⁹ להלן צורתו המקורית של החיבור, מתוך כתב-יד מונטיפיורי 247.²⁰ בראש כל משפט הוספנו את הסעיף בנוסח הדפוסים, שבו מופיע המשפט, ובדרך כתיבתו רמזנו אם הופיע בטור הימני או בטור השמאלי.

<עמוד 1>

- [מג] פלס מעגל רגלך לישר עצמך על דרך הבינוני במאכל ובמשתה, ובכל מדותיך אל תט ימין ושמאל, גם בדבוריך ובהסברת פניך עם הבריות אל תהי הפקר ולא חדל אישים, ויהי משאך ומתנך עם הבריות באמונה, ורדוף אחר השלום.
- [סח] צדק צדק תרדוף כי רדוף צדקה וגו', ואל תחסר ממחצית השקל בכל שנה בפעם אחת, ובכל שבוע ובכל חדש מסת נדבת ידך, בכל יום לא תחסר מתנה מועטת לכל הפחות קודם תפלה, ואם הגיע למעשר יהי טרף בביתך, ככל אשר תמצא ידך לגמול גמול הן חיים הן מתים הן לעניים הן לעשירים.
- [מדר] קבע עתים לתורה קודם אכילה ושכיבה ודברת במ על שולחןך, והזהרת במ אנשי ביתך להדריכם על פי התורה בכל הדברים הצריכין אזהרה לשמור פיהם ולהתחלל, כי תחלת דינו של אדם קבעת עתים לתורה.
- [סט] רצה באשר ירצה יצרך, שמח בחלקך אם מעט ואם הרבה, והתחנן לפניו תמיד להטות לבבך אל עדותיו, ובשאר דרכיך השלך על ה' יהבך, ולא יקשה בעיניך מלהוציא לכבוד שבת ויום טוב בכל הצריך, והשתדל לכבדם ולקבלם מבעוד יום ולהתענג בהם לאכילה ושתייה וחציו לבית המדרש וכבדהו בכניסתו וביציאתו לערוך שלחן במוצאי שבת.

אוצר החכמה

- (סעיפים מז ואילך בנוסח הדפוסים), שכל משפטיה פותחים במילה 'אל', וזו שלפניה (סעיפים כה ואילך), העשויה בסדר אלף-בית (סעיפיה הראשונים של חטיבה זו נשתבשו בדפוסים, וזו צורתן הנכונה, על-פי כ"י מונטיפיורי 247, דף 54א-ב: אהוב את השם... [השווה סעיף כה בדפוס], בטח אל ה'... [השווה סעיף כו], גאווה וכעס הרחק... [השווה סעיף כז], דע את אלהי אביך... [סעיף לו], חסר ממך... [סעיף כט]).
- ¹⁸ כעשרים משפטים לא הועתקו כלל בנוסח הדפוסים; רובם היו בעמוד השני, בסופו של הטור השמאלי, שכנראה לא ניתן היה לקריאה בטופס שלפני המדפיסים.
- ¹⁹ "אברהם (צוואת גאוני ישראל, פילאדלפיה תרפ"ז, עמ' 118-119), שעמד לראשונה על ההבדל שבין נוסח הדפוסים לזה שבכ"י מונטיפיורי ועל סיבתו, לא ידע להכריע מי משניהם הוא הנכון. אך ברור שנוסח כתב-היד הוא המקורי, שכן רק בו נשתמר סדר האלף-בית. זאת ועוד, משפטים רבים בחטיבה האחרונה, העוסקים באותו עניין, נפרדו בנוסח הדפוסים, והם מצטרפים להפליא בכתב-היד; ראה, למשל, סעיפים ע ומח (השכמת הבוקר), עא-עב ומט-נ (תפילה), עח-עט ונז-נח (הכנסת אורחים), ועוד הרבה. התאמה זו לא היתה נוצרת אילו נוסח הדפוסים הוא הנכון, וסופר כתב-היד טעה והעתיק משני טורים מקבילים, שורה מזה ושורה מזה.
- ²⁰ הסעיפים הראשונים, העשויים בסדר אלף-בית, באים בדף 56א-ב של כתב-היד (וראה בהערה הבאה), וההמשך ('דברי חכמים...') בדף 27א-32ב. לא הערתי כלל על שינויי-הנוסחאות בין כתב-היד לבין הדפוסים. כתב-היד מתפרסם כאן באדיבותה של הנהלת ספריית מונטיפיורי.
- ²¹ מכאן ועד סוף החטיבה ('כי החכם עיניו בראשו') חסר בכתב-היד, והעתיקתי על-פי דפוס פאנו.

- [מה] שמח בשמעך תוכחת כמוצא שלל רב והוכח לחכם ויאהבך כי טובה תוכחת מאהבה מסותרת ולמוכיחים ינעם.
- [מו] תחלת מעשיך הבט סופם והוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עברה כנגד הפסדה כי החכם עיניו בראשו.
- החכם עיניו בראשו
- דברי חכמים זצ"ל ומוסריהם אשר מסרו לבניהם.
- [מז] הזהר שלא תסמוך בלבך ושמע עצה וקבל מוסר ותהיה זריז לעשות כל מה שהוטל עליך ומה שצוית.
- [מז] אל תשתדל ממה שלא הוטל עליך לעשות ומכל משמר נצור לבך.
- [ע] אל תישן כעצל שינה רבה ותרגיל את עצמך להקיץ בהנץ את החמה.
- [מח] אל תקום ממטתיך כאיש עצל כי אם בזריזות כדי לעבוד את הקב"ה.
- [עא] אל תתפלל בלא נקיות ידים ובלא טהרה כי תפלתך לא תהיה נשמעת.
- [מט] אל תאחר לרוץ במהרה אל בית התפלה ושמור רגלך פן יהיו מטונפות.
- [מט] אל תשים לבך אחורנית בשעת התפלה והתכוין לברך את הבורא.
- [עב] אל תתפלל במרוצה כי אם בכוננת הלב ובנחת כדי שישמע האזן.
- [נ] אל תדבר בלעגי שפה בלשון אחרת כל עת שהחזן מתפלל ותענה אמן.
- [עג] אל תשכח צור ילדתך ואל מחול לבך ובכל דרכיך דעהו ותביאהו לנגדך תמיד.
- [נא] אל תנשה פגיעות המות שתבוא פתאום ותזכור מעמד הדין.
- [עד] אל תרבה לשמוח וזכור כי רוח חיך ואתה נוצרת מעפר ואחריתך רמה.
- [נב] אל תתעסק במצות כדי לקבל שכר ואל תרחק מן העבירות בפני העונש.
- אל תעביר במחשבתך דבר זה כי מאהבת הבורא ומפני האמת.
- [נג] אל תתרושל במצוה אם בא לידך ותעשנה לשם שמים בלא איחור.
- [עה] אל תאמר על שום מצוה אעשה אותה למחר שמא לא תפנה לעשות.
- [נדר] אל תתעצל בכרכת הלכנה שאם לא זכו ישראל אלא להקביל פני שכינה בכל חדש דים.
- [עו] אל תפרד מהגות חכמה ומוסר ותתאבק בעפר רגלי חכמים ותחכם.
- [נה] אל תעשה דבר שילעיגו הבריות כי דרכם לגלות הרעות ולהעלים הטובות.
- [עז] אל תניח דרך חסידות אע"פ שמלעיגין אותן ולא תברש לדבר מצוה.
- [נו] אל תקלה אביך ואמך ואל תצער אותם וכבדם כפי יכולתך כל ימיהם.
- [עח] אל תקפרן את ידך מליתן תמיד אל העניים ולאכיונים ומבשרך אל תתעלם.
- [נז] אל תהיו פניך זעומות נגד עוברים ושבים וקבל אותם בפנים מאירות.
- [עט] אל תאחר לרוץ ולמהר להכין לפנייהם שלחן ולחם כי שמא הם רעבים.
- [נח] אל תשכח להעניק להם צדה לדרך ולעשות לוייה ותנחמם בדברים.
- [פ] אל תתעצל להביא את המעשר אל בית האוצר כי מתן בסתר יכפה אף.
- [נט] אל תשים עיניך למי שעלה לעושר עתה ממך כי אם למי שהוא תחתך.
- [פא] אל תביט למי שהוא קטון ממך בעבודה ובריאה כי אם לגדול ממך.
- [ס] אל תבהל לקצוף קצף משום דבר ותאריך אפך פן תאכיד את חכמתך.
- [פב] אל תרים ידך את חבייך ואף אם הוא מקל לאביך או אמן בפניך.
- [סא] אל תוציא מפיו עקשות פה וניבול פה כי על דרכיך תביא במשפט.
- [פג] אל תוציא דבה ולשון הרע על שום בריה ולא לזות שפתים ורכילות.

אל תחזיק כעסך נגד חבריך יום אחד ותכנע לפניו לבקש מחילה.	[סב]
אל יגבה לבך לאמר יש לי עול ממנו הוא יבא לבקש לי מחילה קודם.	[פד]
אל תהיה נבהל להשיב בעזות למי שיאמר לך דברים אשר לא טובים.	[סג]
אל תדבר בצואר עתק ואל תרים מצח שלא לקבל עליך יראת שמים.	[פה]
אל תשמע בחוץ קולך ואל תהי צווח ככהמה וכל דבריך יהיו בנחת.	[סד]
אל תשיב למחריפך ולמכניך ותשים יד לפה ושתוק פן יחם לבך.	[פו]
אל תלבין פני חבריך ברבים כי העושה כן אין לו חלק לעולם הבא.	[סה]
אל תתעבר על ריב לא לך כי לסוף ישלמו ביניהם ואתה בכעס.	
אל תבטח להתקוטט לא מפני קרוב ואוהב כי המזיק בהם לא יקום.	
אל תרחק שום קרוב מפני אהבת רחוק כי אהבתו אינה זכה ושלילה.	
אל תראה יכולת נגד שום אדם אם ידך גברה כי לא תדע אם תחליש.	[פז]
אל תתגאה על הבריות ותהיה שפל רוח וכעפור שהכל דשין עליה.	[סו]
אל תרדוף אחר הכבוד והשררה ולא תעלה במעלה שאינה ראויה לך.	[פח]
אל תהי בז לכל אדם ולכל דבר שאין לך אדם שאין לו שעה ואין לך דבר שאין לך מקום	[סז]
אל יערב לך אם יכבדוך בני אדם לעושר או לשררה פן יחסר וישפילוך.	[פט]

<עמוד 2>

אל תרף ידך מלבקש רעים ואהובים ואל ימעט לפניך שונא אחד.	[צ]
אל תכנה שם לחבירך כי המכנה שם לחבירו אין לו חלק לעולם הבא.	[קיח]
אל תגנה מקח חבירך בפניו ואל תחליש דעתו כי זה מנהג לחסרי דעת.	[צא]
אל תבטח בעשרך כי הבוטח בעשרו מלקט שונאים ויכשל תחת אויביו.	[קיט]
אל תאמר בצדקתי הצליח לי השם ותהיה ירא שלא תקבל שכר בעולם הזה.	[צב]
אל תהיה סרבן לאנשי עירך משום דבר ובטל רצונך מפני רצון אחרים.	[קכ]
אל תטה את חבריך מדרך טובה לדרך רעה כגון מסית ומדיח וכיוצא בו.	[צג]
אל תרגיל עצמך לאכול חוץ מביתך עם קברן הרבה שלא לסעודת מצוה.	[קכא]
אל תאכול אכילת גסה עד שתתמלא כריסך כי הרבה חלאים באים על רוב אכילה.	[צד]
אל תעבור את גופך להשתכר מיין כי הוא יביא אותך לקלקלה.	[קכב]
אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו פן תשכח את בוראיך ותחטא.	[צה]
אל תכעס באשתך ואם רחקת אותה בשמאל קרב אתה בימין בלא איסור.	[קכג]
אל תטיל אימה יתירה בתוך ביתך כי הרבה קלקולים באים על רוב מורא.	[צו]
אל תבזה את אשתך כי היא מגדלת בניך ומרחקת אותך מן החטא.	[קכד]
אל תתיחד עם שום אשה חוץ מאשתך ואמך ובתך ואפי' עם שתי נשים.	[צז]
אל תסתכל פני נשים ולא מלבושיהן כי הפנים הרהורי עבירה.	
אל תשבח אשה ביפיה ובטוב מעשיה פן יחשדוה השומעים.	[צח]
אל תהי רגיל לישב או לעמוד אצל הליצים פחותי נפש פן יחטיאוך.	[קכה]
אל תתן תפארת בעצמך ואל תייקר גופך בעיניך ותקטין את עצמך.	[צט]
אל תתעצל לבקש חכמה וליסר את חבריך בסתר ודרך כבוד.	[קכו]
אל תבהל מעשיך ואץ במלאכתך מאין התיעץ ותחשוב קודם.	[ק]

- [קכז] אל תדבר דבר בלא עתו ובדבר שאין בו תועלת ושמור פתחי פיך.
- [קא] אל תרבה לדבר בדברים המועילים בלא נזק כי אם בקוצר לשון.
- [קכח] אל תדבר עם מהולל ומשוגע שלא יקבל את דבריך ויכזה אותם.
- [קב] אל תרף ידיך לקנות לך חבר נאמן ותשמור אותו ואל תאבדהו כי טוב.
- [קכט] אל תהי כפוי טובה וכבד כל מי שפתח לך פתח לבקש די ספוקך.
- [קג] אל תפתה את חבריך בדברי חלקלקות וחניפות ואל תדבר בלב ולב.
- [קל] אל תוציא מפיו דבר שקר ושוא וכזב ותהיה אמתי לכל אדם אף לגוי.
- [קד] אל תכעוס לשום גוי כי אין לך גוי שאין לו שעה להזיק ועברתו שמרה נצח.
- [קלא] אל תתעצל להקדים שלום לכל אדם אף לגוי מפני דרכי שלום.
- [קה] אל תתחבר לאדם רע וחוטא וכעסן וכסיל פן תכין כלי מות עליך.
- [קלב] אל תרגיל עצמך לעמוד כי אם אצל חכם ושמע והאזן את דבריו.
- [קו] אל תעלה בדעתך לנצח את החכם כי לא תרבה על חכמתך חכמה.
- אל תכנס לתוך דברי חבריך פן תהיה גולם ואל תשיב דבר בטרם תשמע.
- [קז] אל תהי קפדן בדבר מועט נגד שום אדם פן תלקוט שונאים על חנם.
- אל תגלה סוד לשום בריה פן יחסרך שומע ופן תקנה אדון לעצמך.
- [קח] אל תהי להוט לידע הסתרים שבין אדם לחבירו ודבר המכוסה ממך.
- אל תקרב אצל בני אדם היועצים שזן הם חברים הקרובים להזיק אדם.
- [קט] אל תעשה בסתר מה שתתבייש לעשות ואל תאמר מי יראני.
- אל תקבל רכילות כי מוזיק שלשה המספרו והמקבלו וזה שאומר עליו.
- [קי] אל תחשוב עון למי שיבא להתנצל לפניך בדברים אם אמת אם שקר.
- אל תחזיק עצמך כגדול שתתבייש לעשות מלאכה לידי חסרונך.
- [קיא] אל תסמוך לידי מתנות בשר ודם ותטרח לבקש מזונותיך.
- אל תבקש הון בעמל רב ובטורח גדול כי טוב מלא כף נחת ממלוא חפנים.
- [קיב] אל יהי ממונך חביב עליך יותר מגופך כמו לעבור המבט ולהלך.
- אל תחמוד ליקח לך אשה לא ליופי ולא לעושר פן יחסר ונשאר הדופי.
- [קיג] אל תתן בלבך קנאה שזו היא חולה רעה שאין לה רפואה ותקנה.
- אל תתעצב בקורות הזמן ולא תדאג ברעתך וביום רעה ראה.
- אל תשמח ביום טובה ותהיה נרתע שלא תקבל שכרך בעולם הזה.
- אל תונה עני ואביון ולא אלמנה ויתום כי העונש רב מאד הוא.
- [קיד] אל תהי רגיל לא בשבועה ולא בנדורים כי כעבור נדרים בנים מתים.
- אל תזכור שם שמים לבטלה ואל תרגיל לישבע אפי' על נשמת אויבך.
- [קטו] אל תרגיל לישבע על גופך ועל ראשך ואפי' על דבר אמת.
- אל תשנה מן המנהג בכל מקום אשר תהיה ואז תהיה אהוב לחביריך.
- [קטז] אל תאחר לעשות תשובה שלימה ולבקש רפואה לחולי נפשך.
- אל תרגיל עצמך ללכת בכל דרכיך כי אם בדרך האמצעית.
- [קיז] אל תעמול לרוח ואל תשמע לאזניך דברים בטלים וקבע עתים לתורה.

תמו הלאוין שהם מוסרים טובים מאד מאד, ואשרי חלקו שיביט אליהם.

7. כתר ארם צובה

1234567

לאחרונה העיר י' עופר²² על רשימת מסורה בכתר ארם צובה, הכתובה בשלושה טורים מקבילים, ומשם העתיקה בשיבוש הסופר של כ"י ששון 1053. סופר כ"י ששון לא הבין שעליו להעתיק כל טור בנפרד, והעתיק בטעות את הרשימה ברצף אחד, מימין לשמאל.²³

* * *

המשותף לרוב הדוגמאות שהבאנו²⁴ היא האפשרות לבודד כמה קטעי משפטים מובנים, שאינם מצטרפים זה לזה, בתוך הקטע הסתום והמשובש. חצאי משפטים שאינם מתחברים זה לזה נמצא גם בשיבושים מסוגים אחרים — כגון במקרים של השמטה או של גיליון שנכנס שלא במקומו; אך בשיבושים מהסוג הנדון נוכל להבחין במספר רב של חצאי משפטים — שישה, שמונה, ואף יותר — שניתן להבינם כשלעצמם, אך ניכר שחסר ביניהם דבר-מה. במקרים אלו יש לחפש את תיקון הטקסט בדרך המוצעת.

1234567

1234567

1234567

1234567

²² י' עופר, 'כתר ארם צובה' — לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו, ספונות, ספר רביעי [יט] (תשמ"ט), עמ' 302–303.

²³ הכתיבה בטורים מקבילים בדוגמה זו נעשתה בכוונה תחילה, ולא עקב קרע שבקלף. מסתבר, שטעויות דומות יימצאו לרוב בספרות הנכתבת דרך קבע בטורים מקבילים, דוגמת שירה ופיוט (ראה, למשל, שירו של ר' שמואל בן ברוך, אצל: א"א אורבך, בעלי התוספות, 'ירושלים תש"מ, עמ' 430–431. במהדורה הראשונה של הספר [ירושלים תשט"ו, עמ' 356] נדפס השיר בצורתו הנכונה, בשתי צלעות בכל טור).

²⁴ לא מנינו כאן 'תגלית' דומה שמצא מ' היגר: במסכת סופרים שבסוף ספר האגודה (קראקא של"א, דף רכח ע"ד) נדפסה הגהה בשולי הדף, הצמודה לטקסט, אך ניתן להבדיל בבירור ביניהם. במהדורתו למסכת סופרים (ניו יורק תרצ"ו, עמ' 337–340) התייחס היגר להגהה כאילו היא חלק מהטקסט, והכניס את מלותיה למדור שינויי הנוסחאות שבספר, ולאחר מכן (בהערותיו בעמ' 338) שב ופיענח את הנוסח המשובש שנוצר, ו'גילה' שלפניו טקסט והגהה בצדו.